

Co je špatného na genderové příručce MŠMT

Robert ADAM

Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ve snaze vyhovět směrnici Evropské komise z roku 1990, která požaduje po členských státech vypracování zásad nesexistického jazyka, vydalo 11. ledna 2010 na své webové stránky zhruba osmdesátistránkovou příručku nazvanou *Kultura genderově vyváženého vyjadřování* a zacílenou na veřejnou komunikaci v češtině v oblasti školství a státní správy. Příručka byla napsána kolektivem tří autorek, z nichž žádná nepůsobí v oblasti jazykovědné bohemistiky, a neprošla odbornou oponenturou, ba ani jazykovou korekturou. Doporučení obsažená v textu se odlišovala – mnohdy diametrálně – od doporučení obsažených v kodifikačních jazykových příručkách, v poradenské činnosti kompetentních institucí i v učebních materiálech.

Vedle mediálního ohlasu vzbudil tento text krátce po zveřejnění i pozornost odborníků-jazykovědců. Vedoucí většiny českých univerzitních jazykovědněbohemistických pracovišť se 17. února obrátili na ministryni školství stručným společným dopisem, v němž vyjádřili své znepokojení nad obsahem příručky a požadovali, aby bylo odborné posouzení textu svěřeno Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., aby byly jeho výsledky brány v potaz při rozhodování o dalším osudu příručky a aby byl text prozatím z webu MŠMT stažen. Na tento dopis zareagovalo ministerstvo tím, že jej předalo jedné z autorek příručky, dr. Janě Valdové, a dále se o věc nezajímalo. Ta pak své vyjádření poslala rovnou stěžovatelům. Ministerstvo tímto způsobem učinilo z jedné strany odborného sporu zároveň arbitra tohoto sporu. Někdy během června však příručka z webových stránek ministerstva bez vysvětlení zmizela.

Stát určuje, jaké vyjadřování je kultivované?

Důvěra úřadu v odbornou neomylnost autorek příručky a jeho neochota nechat text posoudit nezávislými experty je přinejmenším znepokojující. Ještě závažnější však je posun v tom, jakou roli ministerstvo převzalo v institucionální péči o jazyk. Široce přijímaná sociolingvistická teorie jazykového plánování rozeznává dvě úrovně takové péče. Statusové plánování, tj. rozhodování o tom, jaké postavení ve společnosti budou mít ty které jazyky, přísluší politické reprezentaci státu a je prováděno legislativními normami. Korpusové plánování se týká konkrétních jazykových prostředků, tedy toho, jak daný jazyk vypadá, a je svěřováno do rukou odborníkům-jazykovědcům. V dosavadní české praxi bylo toto dělení respektováno: např. Pravidla českého pravopisu vznikají na půdě odborné akademické instituce a MŠMT je pouze schvaluje jako učební materiál. Zaštítěním příručky genderově vyváženého vyjadřování ministerstvo hranici prolomilo a pustilo se do korpusového plánování: bez konzultace s jazykovědnými bohemisty začalo podporovat, nebo naopak zavrhat konkrétní výrazy a vyjadřovací způsoby.

Absolutizace jediného, mimojazykového kritéria

Pohled příručky na jazyk byl čistě ideologický. Používala genderovou vyváženost jako jediné kritérium při posuzování jazykových prostředků, vyjadřovacích způsobů i konkrétních textů. Pokud se s ní dostaly do konfliktu vnitrojazykové hodnoty a kritéria, jakými jsou např. funkčnost, noremnost, systémovost nebo obvyklost, bylo jim mimojazykové kritérium genderové vyváženosti nadřazeno. Pisatel nebo mluvčí se podle tohoto návodu neměl ohlížet na to, aby vybral takové jazykové prostředky, které mu nejlépe umožní dosáhnout cíle komunikace, aby volil prostředky v dané komunikační sféře a v daném typu komunikační situace očekávané nebo aby svému komunikačnímu partnerovi vyšel vstříc jasným, překážky při čtení nebo poslouchání nekladoucím způsobem vyjadřování. Měl sledovat jediný cíl: nediskriminovat svým vyjadřováním ženy. Na mnoha místech příručka vypouštěla zřetelové příslovce „genderově“ a prohlašovala doporučované prostředky prostě za kultivované či zdvořilé. O genderově korektním vyjadřování dále tvrdila bez jakéhokoli náznaku argumentace, že usnadňuje komunikaci, a hodnotila ho zcela subjektivně jako přirozené a estetické.

V rozsáhlé „inspirační“ části, věnované genderově korektním vyjadřovacím způsobům v angličtině a němčině, se pak bylo lze dočíst o nekorektnosti slov jako *craftsman* („řemeslník“), *one man show* (zřejmě i v případě, že protagonistou je muž), *forefathers* („předkové“) nebo *lady*. I mezi českými slovy se arci najdou podobní lotři: např. *slečna* a *děvče*. Přístup ministerské příručky k jazyku vlastně představuje purismus nejhrubšího zrna: jen místo čistoty je jazykovým idolem nediskriminačnost.

Ne lidé, nýbrž muži a ženy

Příručka vycházela z premisy, že jazyk „je především nositelem kultury mezilidských vztahů a vztahů mezi pohlavími“. Tato teze ve zkratce vystihuje genderocentrismus, s nímž příručka pohlíží na jazyk a na svět vůbec: lidstvo se neskládá z jednotlivců, nýbrž ze sociálních skupin, z nichž jsou vždy některé diskriminující a jiné diskriminované, na prvním místě pak ze skupin dvou – z mužů a žen. Požadující jazykové zviditelnění žen, dožadují se vlastně zastánci feministické lingvistiky jazykového zviditelnění tohoto rozdělení lidstva. Efekt podvojněho uvádění jmen (*studenti a studentky*, *studenti/ky* apod.) nespočívá v tom, že by vracelo ženám společenské uznání, které jim jazyk odebral, nýbrž v tom, že lidem vnucuje podvojně vidění světa.

Jedním z terčů odporu feministické lingvistiky je generické maskulinum. Chceme-li v češtině např. obecně pojmenovat množinu osob zasedajících v poslanecké sněmovně, zvolíme označení *poslanci*, což je podstatné jméno mužského rodu životného. U názvů osob je totiž životné maskulinum na rozdíl od feminina bezpříznakové, tj. nenese nutně informaci o pohlaví (výjimku tvoří rodná jména a příjmení – ta genericky užít nelze, a proto je pohlaví vždy specifikováno). Řekneme-li „poslanci rokovali“, nevytváříme dojem, že rokovali jen muži, jak tvrdila příručka: v normální komunikaci takováto interpretace daného slovního spojení nevzniká, neboť příslušná mimojazyková skutečnost by byla neobvyklá, neodpovídala by naší zkušenosti s tím, co se ve sněmovně běžně děje. Zásadní omyl feministického přístupu k jazyku spočívá v představě, že generickým maskulinem jsou ženy skrývány za muže; ve skutečnosti jsou jím zařazovány do množiny (pohlavně v tu chvíli nespecifikovaných) lidí.

Příručka si výslovně kladla za cíl změnit to, že pod pojmy *odborník*, *psycholog* apod. si většina lidí představí muže. Ve skutečnosti je to tak, že většina si pod nimi nepředstaví osobu pohlavně specifikovanou. Pokud se však podvojně vyjadřování (*odborník/odbornice* aj.) rozšíří a stane se normou, pak bude skutečně *odborník* asociován pouze s mužskými jedinci a feministická lingvistika konečně dosáhne stavu, jež tolik touží změnit.

Vrcholem genderocentrického, podvojněho nahlížení na svět je v příručce pasáž o tom, že statistiky jako např. počet *doktorandů* na univerzitě nemohou pravdivě a úplně informovat, chybí-li rozdělení rubrik podle genderu. Kdokoli chce tedy mluvit o nějaké skupině lidí, má ji podle příručky napřed rozdělit na muže a ženy. Každý čtenář (ženy nevyjímaje) nechť si rozhodne, zda by ve světě, v němž muži a ženy netvoří jednotu, nýbrž dvě neslučitelné skupiny, chtěl žít.

Ignorování jazykové struktury i významových a slohových rozdílů

Příručka se snažila přesvědčit čtenáře (např. formulacemi typu „mužský rod se považuje za zástupný“), že generické maskulinum není strukturální daností češtiny, nýbrž pouhým společenským stereotypem, jehož se lze, bude-li k tomu vůle, zbavit. Zcela nejazykovědně přistupovala zejména v úvodní části k otázkám jazyka a komunikace vůbec; směřovala myšlenkové stereotypy („blondýny jsou hloupé“) s komunikačními strategiemi a s gramatikou, neujasnila si rozdíl mezi tím, co se projevuje ve struktuře jazyka a o čem se prostě jen komunikuje v textech. Příručka hlásala, že sexistický není jazyk, nýbrž jen způsoby jeho užívání, ale sama sebe usvědčovala v té věci z omylu. Na jedné straně totiž zasazovala genderovou korektnost po bok jiným korektnostem (např. rasové či věkové), na straně druhé však nacházela v oblasti genderu řadu diskriminačních vyjadřovacích praktik, které v diskriminaci rasové nebo věkové nemají obdoby. Zatímco neracistický a neageistický jazyk znamená neurážení cizích etnik a seniorů a vyhýbání se vtipům na jejich účet, ústřední oblastí nesexistického jazyka je potírání generického maskulina a selektivní prosazování, nebo naopak

zatracování přechýlených podob. Příčinou této disproporce je ovšem skutečnost, že právě rod (na rozdíl od rasy nebo věku) je obsažen v jazykovém systému češtiny jakožto gramatická kategorie.

Ani v pasážích zaměřených na konkrétní jazykové prostředky nebylo jasně rozlišeno např. generické odkazování v množném a jednotném čísle („poslanci rokovali“ vs. „poslanec musí být připraven na ztrátu soukromí“), generická reference od jedinečné („paní XY, poslanec PS ČR“), prosté referování od přisuzování rodového příznaku. Slučovány byly nesourodé pojmy a odlišná hlediska, srov. „nejde jen o názvy osob – je třeba často upravit také styl a dbát i na koncovky“. Neomluvitelné je obzvláště to, že byly ignorovány významové a slohové rozdíly mezi potíranými a nabízenými „ekvivalenty“. *Žáci* (ani *žáci a žákyně*) není totéž co *žactvo*: první výraz vytváří představu označovaných osob jakožto jedinců, kdežto druhý jako masu. *Sportovec* není totéž co *sportující*: první výraz je označení běžné, neutrální, kdežto druhý je nezvyklý, vyvolává dojem vyjádření aktualizovaného. *Všichni čtenáři* není totéž co *všichni, kdo rádi čtou: čtenářem* knihovny může být i osoba, která si půjčuje studijní materiály a kterou čtení nebaví. Atd. atd. Příručka, jež se dovolávala pojmu vyjadřovací kultivovanosti, fakticky vedla k omezování vyjadřovacích možností jazyka, čímž kultivovanost podřývala.

Nekonzistentní přístup

Jednou z možností, jak podle příručky jazykově zviditelnit ženy, je přechylování neboli tvoření názvů osob ženského rodu od názvů mužského rodu životného (opačný postup je v češtině spíše výjimečný: *vdovec*). Kuriózní byl návrh příručky přechylovat i citátové (tzn. pro češtinu neadaptované) výrazy z angličtiny, jako např. *junior specialist/ka*. Na tomto příkladě je vidět i další oblíbený postup feministické lingvistiky, totiž používání lomítek jako znamének pro uvádění rodových alternativ; příručka neváhala umisťovat je i doprostřed přípony: *našimi žáky/němi*. Nikde však neradila, jak spojení jako *pověřený/á žadatel/ka* číst, a nezabývala se otázkou, zda text, v němž bude uvádění rodových alternativ pomocí lomítek důsledné, bude ještě syntakticky držet pohromadě.

Je pozoruhodné, že užívání přechýlených názvů příručka v určitých případech prosazovala a v jiných odmítala. Jako zvláště vhodné chápala jejich užívání u názvů povolání a funkcí, přisuzujeme-li je konkrétní ženě (*XY, zástupkyně starostky; Helena je lékařkou*), s čímž lze jistě souhlasit. Když konkrétní ženu označujeme např. v podmětu, je femininum prakticky samozřejmé: *zástupkyně starostky rozhodla, lékařka ordinovala*. Pokud jde o cizí příjmení, příručka naopak proti přechylování brojila a tvrdila v rozporu s kodifikovanými jazykovými normami a bez podpory byť jediného argumentu, že nepřechylování příjmení je „naprosto kultivované a správné“. Jenže *Clinton přednesla projev* je z hlediska gramatického rodu v češtině stejně jako např. *Zbyněk uvařila oběd*. A co víc, cíli feministické lingvistiky jazykově zviditelnit společenský přínos žen je nepřechylování příjmení cizinek protikladné: čtenář, který v textu narazí na formulace jako *Smith a Brown uvádějí*, je mužským rodem příjmení (tj. gramatickými pravidly, a ne nějakým stereotypem) neodvratně veden k interpretaci, že jmenovaní autoři jsou muži.